

1. WYKŁAD 1: PRODUKTY GRUP. PRODUKTY I KOPRODUKTY GRUP ABELOWYCH.

Przypomnijmy konstrukcje słabych iloczynów (sum) prostych i iloczynów (sum) prostych grup znane z kursowego wykładu algebry. Ze względu na sposób, w jaki konstrukcje te na ogół się wprowadza, można je dodatkowo podzielić na konstrukcje wewnętrzne i zewnętrzne.

Uwaga 1.1. Niech $(G, \cdot)$ będzie grupą, $H_1, H_2 < G$. Następujące warunki są równoważne:

- (1) $G = H_1 H_2$ oraz $H_1 \cap H_2 = \{1\}$,
- (2) każdy element $g \in G$ ma jednoznaczne przedstawienie w postaci

$$g = h_1 h_2,$$

gdzie $h_1 \in H_1$ oraz $h_2 \in H_2$.

Dowód. (1) $\Rightarrow$ (2): Załóżmy, że $G = H_1 H_2$ oraz $H_1 \cap H_2 = \{1\}$. Załóżmy, że dla pewnych $h_1, h'_1 \in H_1$ oraz $h_2, h'_2 \in H_2$ zachodzi $h_1 h_2 = h'_1 h'_2$. Wówczas $(h'_1)^{-1} h_1 = h'_2 h_2^{-1} \in H_1 \cap H_2 = \{1\}$, więc $h_1 = h'_1$ oraz $h_2 = h'_2$.

(2) $\Rightarrow$ (1): Załóżmy, że każdy element $g \in G$ ma jednoznaczne przedstawienie postaci $g = h_1 h_2$, gdzie $h_1 \in H_1$, $h_2 \in H_2$. Wówczas oczywiście $G = H_1 H_2$. Załóżmy, że $g \in H_1 \cap H_2$. Wówczas $g = g \cdot 1 = 1 \cdot g$. Zatem $g = 1$. □

Oznaczenie: Gdy $(G, +)$ zapisana jest w notacji addytywnej, piszemy $H_1 + H_2$ zamiast $H_1 H_2$.

Definicja 1.1. Niech $(G, \cdot)$ będzie grupą, $H_1, H_2 < G$.

- (1) G jest słabym iloczynem (sumą) wewnętrznym podgrup H_1 i H_2 , gdy spełnia jeden (a więc wszystkie) warunki Uwagi 1.1.
- (2) G jest słabym iloczynem (sumą) półprostym wewnętrznym podgrup H_1 i H_2 , gdy jest słabym iloczynem (sumą) wewnętrznym oraz $H_1 \triangleleft G$ lub $H_2 \triangleleft G$.
- (3) G jest słabym iloczynem (sumą) prostym wewnętrznym podgrup H_1 i H_2 , gdy jest słabym iloczynem (sumą) wewnętrznym oraz $H_1 \triangleleft G$ i $H_2 \triangleleft G$.

Przykłady:

- (1) Rozważmy grupę $D(n)$. Niech $Obr(n)$ oznacza grupę obrotów, a $Odb(n)$ dowolną dwuelementową grupę generowaną przez odbicie. Wówczas $D(n) = Obr(n) \cdot Odb(n)$ jest słabym iloczynem półprostym wewnętrznym, ale nie jest słabym iloczynem prostym wewnętrznym.
- (2) Rozważmy grupę abelową $(A, \cdot)$. Każda podgrupa grupy abelowej jest normalna, a więc

$$\begin{aligned} A \text{ jest słabym iloczynem wewnętrznym} &\Leftrightarrow A \text{ jest słabym iloczynem półprostym wewnętrznym} \\ &\Leftrightarrow A \text{ jest słabym iloczynem prostym wewnętrznym.} \end{aligned}$$

Uwaga 1.2. Niech $(G, \cdot)$ będzie grupą, $H_1, H_2 < G$. Następujące warunki są równoważne:

- (1) odwzorowanie $\phi : H_1 \times H_2 \rightarrow G$ dane wzorem $\phi(h_1, h_2) = h_1 h_2$ jest izomorfizmem;
- (2) $G = H_1 H_2$, $H_1 \cap H_2 = \{1\}$ oraz $\forall h_1 \in H_1 \forall h_2 \in H_2 (h_1 h_2 = h_2 h_1)$;
- (3) G jest słabym iloczynem prostym wewnętrznym podgrup H_1 i H_2 .

Dowód. (1) $\Rightarrow$ (2) : Ponieważ ϕ jest izomorfizmem, więc jest surjekcją, a zatem $G = H_1 H_2$. Ustalmy $h_1 \in H_1$, $h_2 \in H_2$. Wówczas:

$$h_1 h_2 = \phi(h_1, h_2) = ((\phi(h_1, h_2))^{-1})^{-1} = (\phi(h_1^{-1}, h_2^{-1}))^{-1} = (h_1^{-1} h_2^{-1})^{-1} = ((h_2 h_1)^{-1})^{-1} = h_2 h_1.$$

Przypuśćmy, że istnieje $1 \neq g \in H_1 \cap H_2$. Wówczas $\phi(1, g) = g = \phi(g, 1)$, wbrew założeniu, że ϕ jest izomorfizmem, a więc injekcją.

(2) $\Rightarrow$ (3) : Wystarczy udowodnić, że $H_1 \triangleleft G$ i $H_2 \triangleleft G$. Ustalmy $g \in G$ i niech $g = h_1 h_2$ dla $h_1 \in H_1$, $h_2 \in H_2$. Ustalmy $h \in H_1$. Wówczas:

$$ghg^{-1} = h_1 h_2 h (h_1 h_2)^{-1} = h_1 h_2 h h_2^{-1} h_1^{-1} = h_1 h_2 h_2^{-1} h h_1^{-1} = h_1 h h_1^{-1} \in H_1,$$

a zatem $gH_1g^{-1} \subset H_1$. Podobnie pokazujemy, że $H_2 \triangleleft G$.

(3) $\Rightarrow$ (1) : Ponieważ G jest słabym iloczynem prostym wewnętrznym, a więc w szczególności słabym iloczynem wewnętrznym, więc odwzorowanie ϕ jest dobrze określoną bijekcją. Ustalmy $(h_1, h_2), (h'_1, h'_2) \in H_1 \times H_2$. Wówczas:

$$\phi((h_1, h_2) \cdot (h'_1, h'_2)) = \phi(h_1 h'_1, h_2 h'_2) = h_1 h'_1 h_2 h'_2 = h_1 h_2 h'_1 h'_2 = \phi(h_1, h_2) \phi(h'_1, h'_2),$$

a więc ϕ jest homomorfizmem. $\square$

Definicja 1.2. Niech H_1, H_2 będą grupami. Grupę $H_1 \times H_2$ nazywamy **iloczynem (sumą) prostym zewnętrznym** grup H_1 i H_2 .

Oznaczenie: Gdy H_1 i H_2 zapisane są w notacji addytywnej, piszemy $H_1 \oplus H_2$ zamiast $H_1 \times H_2$. Ze względu na izomorfizm z Uwagi 1.2, będziemy na ogół mówić po prostu o iloczynach (sumach) prostych, bez rozróżniania między słabymi iloczynami (sumami) prostymi wewnętrznymi a iloczynami (sumami) prostymi zewnętrznymi. Opisane konstrukcje w naturalny sposób przenoszą się na dowolną skończoną liczbę grup. W ten sposób mówimy o iloczynach (sumach) prostych grup $H_1, \dots, H_n$, które oznaczają będziemy przez $H_1 \times \dots \times H_n$, lub $H_1 \oplus \dots \oplus H_n$ w notacji addytywnej.

Konstrukcje te przenoszą się także na nieskończoną liczbę grup. Zobaczymy, że w tym przypadku słabe iloczyny (sumy) i iloczyny (sumy) na ogół różnią się od siebie.

Definicja i uwaga 1.1. Niech $\{G_i : i \in I\}$ będzie rodziną (możliwie nieskończoną) grup, niech

$$\prod_{i \in I} G_i = \{f : I \rightarrow \bigcup_{i \in I} G_i : f(i) \in G_i\}$$

będzie produktem kartezjańskim rodziny zbiorów $\{G_i : i \in I\}$. Jeżeli $f, g \in \prod_{i \in I} G_i$, to iloczyn $f \cdot g$ definiujemy jako funkcję $f \cdot g : I \rightarrow \bigcup_{i \in I} G_i$ daną wzorem

$$f \cdot g(i) = f(i)g(i).$$

$(\prod_{i \in I} G_i, \cdot)$ jest grupą, którą nazywamy **iloczynem prostym zewnętrznym** lub, krótko, **produktem grup**.

Ponadto definiujemy odwzorowania $\pi_i : \prod_{i \in I} G_i \rightarrow G_i$ wzorem

$$\pi_i(a) = a(i),$$

dla $i \in I$. $\pi_i, i \in I$, są dobrze określonymi epimorfizmami grup, które nazywamy **epimorfizmami kanonicznymi**.

Dowód powyższej uwagi pozostawiamy czytelnikowi jako nietrudne ćwiczenie.

Definicja i uwaga 1.2. Niech $\{G_i : i \in I\}$ będzie rodziną (możliwie nieskończoną) grup, niech

$$\prod_{i \in I} G_i = \{f : I \rightarrow \bigcup_{i \in I} G_i : f(i) \in G_i\}$$

będzie produktem kartezjańskim rodziny zbiorów $\{G_i : i \in I\}$. W zbiorze $\prod_{i \in I} G_i$ rozpatrzmy podzbiór

$$\prod_{i \in I}^w G_i = \{f \in \prod_{i \in I} G_i : f(i) = 1_{G_i} \text{ dla prawie wszystkich } i \in I\}.$$

Iloczyn $f \cdot g$, dla $f, g \in \prod_{i \in I}^w G_i$ definiujemy jak w grupie $\prod_{i \in I} G_i$. $(\prod_{i \in I}^w G_i, \cdot)$ jest grupą, którą nazywamy **slabym iloczynem prostym zewnętrznym**. W przypadku, gdy grupy G_i , $i \in I$, są abelowe, piszemy na ogół $\prod_{i \in I} G_i$ i słaby iloczyn prosty zewnętrzny nazywamy **koproduktem grup abelowych**, a w przypadku, gdy G_i , $i \in I$, są abelowe i zapisane w notacji addytywnej, piszemy na ogół $\sum_{i \in I} G_i$ i koprodukt grup abelowych nazywamy **sumą grup abelowych**.

Ponadto definiujemy odwzorowania $\iota_i : G_i \rightarrow \prod_{i \in I}^w G_i$ wzorem

$$\iota_i(a) = \bar{a}, \text{ gdzie } \bar{a}(j) = \begin{cases} a, & \text{gdy } j = i, \\ 1_{G_j}, & \text{gdy } j \neq i, \end{cases}$$

dla $i \in I$. ι_i , $i \in I$, są dobrze określonymi monomorfizmami grup, które nazywamy **monomorfizmami kanonicznymi**.

Dowód powyższej uwagi pozostawiamy czytelnikowi jako nietrudne ćwiczenie.

Uwaga 1.3. Oczywiście w przypadku, gdy I jest zbiorem skończonym $\prod_{i \in I} G_i = \prod_{i \in I}^w G_i$. Uzasadnia to terminologię przyjętą w Definicji 1.2.

Odpowiednikiem Uwagi 1.1 dla przypadku nieskończonego jest:

Uwaga 1.4. Niech $(G, \cdot)$ będzie grupą, niech $\{H_i : i \in I\}$ będzie rodziną (możliwie nieskończoną) podgrup normalnych grup G . Następujące warunki są równoważne:

- (1) $G = \prod_{i \in I}^w G_i$,
- (2) każdy element $g \in G \setminus \{1\}$ ma jednoznaczne przedstawienie w postaci

$$g = h_{i_1} h_{i_2} \dots h_{i_n},$$

gdzie $i_1, \dots, i_n$ są różnymi elementami zbioru I oraz $h_{i_k} \neq 1$, $k \in \{1, \dots, n\}$.

Dowód pozostawiamy jako ćwiczenie.

Odpowiednikiem Uwagi 1.2 dla przypadku nieskończonego jest:

Uwaga 1.5. Niech $(G, \cdot)$ będzie grupą, niech $\{H_i : i \in I\}$ będzie rodziną (możliwie nieskończoną) podgrup normalnych grup G . Wówczas, jeżeli

- (1) $G = \langle \bigcup_{i \in I} H_i \rangle$ oraz
- (2) dla każdego $k \in I$, $N_k \cap \langle \bigcup_{i \in I \setminus \{k\}} H_i \rangle$,

to $G \cong \prod_{i \in I}^w H_i$.

Dowód. Jeżeli $a \in \prod_{i \in I}^w H_i$, to wówczas $a(i) = 1$, dla prawie wszystkich $i \in I$. Niech zatem I_0 będzie skończonym zbiorem

$$\{i \in I : a(i) \neq 1\}.$$

Wówczas $\prod_{i \in I_0} a(i)$ jest dobrze zdefiniowanym elementem grupy G , ponieważ dla $a(i) \in N_i$ oraz $a(j) \in N_j$, $j \neq i$, $i, j \in I_0$, zachodzi $a(i)a(j) = a(j)a(i)$, jako że podgrupy H_i , $i \in I$, są normalne. W rezultacie odwzorowanie $\phi : \prod_{i \in I}^w H_i \rightarrow G$ dane wzorem

$$\phi(a) = \prod_{i \in I_0} a(i)$$

jest dobrze określonym homomorfizmem.

Ustalmy $a \in G$. Ponieważ podgrupy $\{N_i : i \in I\}$ generują grupę G , element $a \in G$ można zapisać jako skończony iloczyn elementów z różnych podgrup N_i . Ponadto, ponieważ podgrupy N_i , $i \in I$, są normalne,

mnożenie elementów z różnych podgrup N_i i N_j , $i \neq j$, jest przemienne, element $a \in G$ możemy zapisać jako iloczyn

$$a = \prod_{i \in I_0} a_i,$$

dla pewnego skończonego podzbioru $I_0 \subset I$. Tym samym $\prod_{i \in I_0} \iota_i(a_i) \in \prod_{i \in I}^w N_i$ oraz

$$\phi \left(\prod_{i \in I_0} \iota_i(a_i) \right) = \prod_{i \in I_0} \phi \circ \iota_i(a_i) = \prod_{i \in I_0} a_i = a$$

i tym samym ϕ jest epimorfizmem.

Ustalmy $a \in \ker \phi$ i niech, jak poprzednio, $I_0 = \{i \in I : a(i) \neq 1\}$. Powiedzmy, że $I_0 = \{i_1, \dots, i_n\}$. Wówczas $\phi(a) = \prod_{i \in I_0} a(i) = a(i_1) \cdot \dots \cdot a(i_n) = 1$, skąd w szczególności

$$a(i_1)^{-1} = a(i_2) \cdot \dots \cdot a(i_n) \in N_{i_1} \cap \left\langle \bigcup_{i \in I_0 \setminus \{i_1\}} \right\rangle = \{1\},$$

a więc $a(i_1) = 1$. Powtarzając ten sam argument dla $i_2, \dots, i_n$, otrzymujemy, że $a = 1$. Tym samym ϕ jest monomorfizmem. $\square$

Powyższe twierdzenie można częściowo odwrócić:

Uwaga 1.6. Niech $\{G_i : i \in I\}$ będzie rodziną (możliwie nieskończoną) grup. Wówczas:

- (1) $\prod_{i \in I}^w G_i \triangleleft \prod_{i \in I} G_i$;
- (2) $\iota_i(G_i) \triangleleft \prod_{i \in I} G_i$, dla każdego $i \in I$.

Dowód pozostawiamy jako ćwiczenie.

Przechodzimy teraz do dowodu dwóch najważniejszych twierdzeń tego wykładu podających własności uniwersalne produktów grup i grup abelowych oraz koproduktów grup abelowych.

Twierdzenie 1.1. Niech $\{G_i : i \in I\}$ będzie rodziną grup (lub grup abelowych), H pewną grupą (lub grupą abelową), niech $\{\phi_i : H \rightarrow G_i : i \in I\}$ będzie rodziną homomorfizmów grup. Wówczas istnieje dokładnie jeden homomorfizm $\phi : H \rightarrow \prod_{i \in I} G_i$ taki, że

$$\pi_i \circ \phi = \phi_i,$$

dla $i \in I$. Innymi słowy, następujący diagram jest przemienny:

$$\begin{array}{ccc} H & \xrightarrow{\phi} & \prod_{i \in I} G_i \\ & \searrow \phi_i & \downarrow \pi_i \\ & & G_i \end{array}$$

Ponadto jeśli grupa (lub grupa abelowa) G ma powyższą własność, to wówczas $G \cong \prod_{i \in I} G_i$.

Dowód. Dowód przeprowadzimy dla grup, rozumowanie dla grup abelowych jest identyczne. Pokażemy najpierw istnienie stosownego homomorfizmu. W tym celu zdefiniujemy funkcję $\phi : H \rightarrow \prod_{i \in I} G_i$ wzorem

$$\phi(a) = \bar{a}, \text{ gdzie } \bar{a}(i) = \phi_i(a).$$

Funkcja ta jest homomorfizmem, gdyż dla $a, b \in H$ zachodzi

$$\overline{ab}(i) = \phi_i(ab) = \phi_i(a)\phi_i(b) = \bar{a}(i)\bar{b}(i),$$

a więc $\phi(ab) = \phi(a)\phi(b)$.

Homomorfizm ten jest wyznaczony jednoznacznie, załóżmy bowiem, że $\phi' : H \rightarrow \prod_{i \in I} G_i$ jest innym homomorfizmem takim, że $\pi_i \circ \phi' = \phi_i$, dla $i \in I$. Natenczas, dla dowolnego $a \in H$:

$$\phi(a)(i) = \pi_i(\phi(a)) = \phi_i(a) = \pi_i(\phi'(a)) = \phi'(a)(i),$$

a więc $\phi(a) = \phi'(a)$, zatem $\phi = \phi'$, wobec dowolności $a \in H$.

Pozostaje sprawdzić, że jeżeli G jest grupą wraz z rodziną epimorfizmów $\{\pi'_i : G \rightarrow G_i : i \in I\}$ taką, że dla dowolnej grupy H i rodziny homomorfizmów $\{\phi_i : H \rightarrow G_i : i \in I\}$ istnieje dokładnie jeden homomorfizm $\phi' : H \rightarrow G$ taki, że

$$\pi_i \circ \phi' = \phi_i,$$

to wówczas $G \cong \prod_{i \in I} G_i$. Istotnie, załóżmy, że G jest taką właśnie grupą i zastosujemy powyższą własność biorąc w charakterze grupy H i rodziny $\{\phi_i : H \rightarrow G_i : i \in I\}$ produkt $\prod_{i \in I} G_i$ wraz z rodziną epimorfizmów kanonicznych. Istnieje zatem homomorfizm $\phi' : \prod_{i \in I} G_i \rightarrow G$ taki, że następujący diagram jest przemienny:

$$\begin{array}{ccc} \prod_{i \in I} G_i & \xrightarrow{\phi'} & G \\ & \searrow \pi_i & \downarrow \pi'_i \\ & & G_i \end{array}$$

Na odwrót, korzystając z własności uniwersalnej produktu, biorąc tym razem w charakterze grupy H i rodziny $\{\phi_i : H \rightarrow G_i : i \in I\}$ grupę G wraz z rodziną $\{\pi'_i : G \rightarrow G_i : i \in I\}$ otrzymujemy istnienie homomorfizmu $\phi : G \rightarrow \prod_{i \in I} G_i$ takiego, że diagram

$$\begin{array}{ccc} G & \xrightarrow{\phi} & \prod_{i \in I} G_i \\ \pi'_i \downarrow & \swarrow \pi_i & \\ G_i & & \end{array}$$

jest przemienny. Łącząc te dwa diagramy w jeden otrzymujemy:

$$\begin{array}{ccc} G & \xrightarrow{\phi' \circ \phi} & G \\ \pi_i \searrow & & \swarrow \pi_i \\ & G_i & \end{array}$$

skąd w szczególności $\phi' \circ \phi : G \rightarrow G$ jest takim homomorfizmem, że $\pi'_i(\phi' \circ \phi) = \pi'_i$. Korzystając raz jeszcze z własności uniwersalnej grupy G zastosowanej do niej samej wraz z epimorfizmami $\{\pi'_i : G \rightarrow G_i : i \in I\}$ wiemy, że istnieje dokładnie jeden homomorfizm o tej własności, co $\phi' \circ \phi$. Z drugiej strony widzimy, że własność tę trywialnie spełnia homomorfizm identycznościowy $id_G : G \rightarrow G$. Tym samym $\phi' \circ \phi = id_G$. Podobnie pokazujemy, że także $\phi \circ \phi' = id_{\prod_{i \in I} G_i}$, a zatem, w szczególności, ϕ jest bijekcją, a więc i izomorfizmem. $\square$

Twierdzenie 1.2. Niech $\{G_i : i \in I\}$ będzie rodziną grup abelowych, H pewną grupą abelową, niech $\{\phi_i : G_i \rightarrow H : i \in I\}$ będzie rodziną homomorfizmów grup. Wówczas istnieje dokładnie jeden homomorfizm $\phi : \prod_{i \in I} G_i \rightarrow H$ taki, że

$$\phi \circ \iota_i = \phi_i,$$

dla $i \in I$. Innymi słowy, następujący diagram jest przemienny:

$$\begin{array}{ccc} \prod_{i \in I} G_i & \xrightarrow{\phi} & H \\ \uparrow \iota_i & \nearrow \phi_i & \\ G_i & & \end{array}$$

Ponadto jeśli grupa abelowa G ma powyższą własność, to wówczas $G \cong \prod_{i \in I} G_i$.

Dowód. Pokażemy istnienie stosownego homomorfizmu. Dla ustalonego $a \in \prod_{i \in I} G_i$ tylko dla skończenie wielu indeksów $i \in I$ $a(i) \neq 1$ – powiedzmy, że $I_0 = \{i \in I : a_i \neq 1\} = \{i_1, \dots, i_r\}$. Zdefiniujmy zatem odwzorowanie $\phi : \prod_{i \in I} G_i \rightarrow H$ wzorem

$$\phi(a) = \begin{cases} 1, & \text{gdy } a = 1, \\ \phi_{i_1}(a_{i_1}) \cdot \dots \cdot \phi_{i_r}(a_{i_r}) = \prod_{i \in I_0} \phi_i(a_i), & \text{gdy } a \neq 1. \end{cases}$$

Korzystając z faktu, że H jest przemienna, bez trudu sprawdzamy, że ϕ jest homomorfizmem. Wprost z określenia ϕ wynika też, że $\phi \circ \iota = \phi_i$. Podobnie jak w poprzednim dowodzie sprawdzamy, że ϕ jest wyznaczone jednoznacznie oraz że własność uniwersalna definiuje koprodukt z dokładnością do izomorfizmu. $\square$

Uwaga 1.7. Czytelnik zechce podać przykład dwóch grup nieabelowych, których iloczyn kartezjański nie spełnia powyższej własności uniwersalnej.